DRAMA EXPATRIERII ÎN EPOPEEA VERGILIANĂ: *LITORA CUM PATRIAE LACRIMANS PORTUSQUE RELINQUO* (*AEN*., III, 10)

Maria SUBI
(Universitatea de Vest din Timişoara)
maria.subi@e-uvt.ro

The Tragedy of Expatriation in Vergil's Poem
The third book of Vergil's poem offers a complex image of Aeneas's journey, which begins on the night of the fall of Ilion. This is an utter, total disaster, which gives the survivors no hope of salvation and no alternative. Their only solution remains exile, and to that end they are also guided by the auguries sent by the gods: *Auguriis agimur divum* (*Aen*., III, 5). Even though a great destiny awaits him, promised to him through recurrent divine omens (e.g. the numerous prophesies contained in the poem), the Vergilian hero lives acutely the tragedy of expatriation; a terrible sense of being crushed and banished comes over him, a feeling experienced by someone forced to abandon forever *litora patriae,* their ancestral land. To gain a better understanding of the scale of Aeneas's and his companions' tragedy, one needs to clarify the notion of *fatherland* for the ancient mindset. *Terra patrum* represents the holy land where the bones of the forefathers are buried, the quintessence of religion and life. Thus, it becomes fairly easy to grasp why the ancients would not leave their homes unless forced by catastrophic events or summoned by imperious divine beckoning, as in the Vergilian text. But even as he is sailing away from the Phrygian shores, the protagonist acknowledges, as expected, the necessity to remake elsewhere the sacred and accommodating space left behind, that familiar "home" – to that end he begins his journey only with his family and gods by his side: *Feror exul in altum/ Cum sociis natoque, Penatibus et magnis dis* (*Aen*., III, 11-12). *Penātĭger* as well as *dux*, Aeneas is the one preordained to propagate the cult of the ancestral Penates and to found, on Italic land, a new state from which will descend, centuries later, the glorious Rome. It is an apotheotic finale, only just glimpsed in the shadow of the future – an ending intended to compensate for the tragedy of Ilion, the suffering of expatriation, and also for the long and arduous voyage to Italy, the promised land, the safe haven of Trojan hopes.

Keywords: *ruin; fate (fatum); tragedy; exile; fatherland; glorious Rome*.

Cartea a III-a a epopeii vergiliene ne oferă un tablou complex al pătimirilor marine şi terestre ale dardanului Aeneas – pătimiri anunţate încă din prolog: *multum ille et terris jactatus et alto* (*Aen*., I, 3) / „Ce multe/ A pătimit el, vânzolit pe mare/ Şi pe uscat" (trad. G.I.T., p. 33) – şi care se derulează într-un ritm alert, urmând traseul peregrinărilor eroului şi ale soţilor săi.

Relatată de Aeneas cu emoţia celui direct implicat în evenimente, povestea pribegiei teucrilor începe din noaptea căderii Troiei, momentul nefast, când, conform voinţei divine (*visum Superis*, *Aen*., III, 2), este nimicită puterea Asiei şi neamul nevinovat al lui Priam: *res Asiae Priamique evertere gentem/ Immeritam* (*Aen*., III, 1-2) „zeii găsiră cu cale să surpe puterea/ Asiei, fără de vină stârpind pe poporul lui Priam" (trad. Coşbuc, p. 89). Strâns legată semantic de verbul *evertĕre* ('a răsturna, a dărâma, a nimici'), secvenţa *ceciditque superbum/ Ilium* (*Aen*., III, 2-3) „Ilion […] a perit" (trad. Coşbuc, p. 89) se plasează şi ea într-un registru imagistic puternic descendent. Viziunea – sumbră – a surpării Ilionului din înalturi contribuie astfel la construirea

BDD-A29050 © 2018 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

acelei atmosfere de melancolie şi tristeţe, care se face simţită în opera poetului (vezi Papu [1967]: 37-40) şi care poate fi ataşată „şi la dezolata conştiinţă a «deşertăciunii», reflectată ca motiv în toată poezia orientului" (Papu [1967]: 39): *vánĭtas vanitātum, omnia vánĭtas* „deşertăciune a deşertăciunilor, totul este deşertăciune".

În continuare, autorul se concentrează asupra priveliştii tragice oferite de urbea frigiană, care fumegă în noapte, verbul *fumat* aşezându-se, alături de *evertĕre* şi *cădĕre*, în perimetrul aceluiaşi limbaj al nimicniciei şi deşertăciunii universale. Demn de menţionat, în acest context, este şi faptul că, în opoziţie cu aspectul finit al perfectului *cécĭdit*, prezentul *fumat* are o valoare durativă, căci, dacă prăbuşirea cetăţii s-a săvârşit deja, fumul stăruie încă, amintitor al prăpădului nimicitor, iar reprezentările cărora le dă naştere trimit din nou către repertoriul depresiv al poemului: „Pe de o parte puterea acestui element de a simboliza sfârşitul, ultima consumare a unei distrugeri (*neptunica Troie-i ruini fumegânde* – III, 3), iar pe de altă parte componenţa sa sufocantă ce alungă viaţa, culoarea neagră, precum şi spectacolul vastei extensiuni pe care-l oferă, au făcut dintr-însul un motiv predilect la Vergiliu", scrie Edgar Papu (Papu [1967]: 42). Asociat cu viziunea dezolantă a sfârşitului, verbul *fumat* este însoţit de un ablativ separativ, *humo*, menit să sublinieze efectele devastatoare ale incendierii oraşului, ars în întregime (*omnis*), din temelii (*humo*): *omnis humo fumat Neptunia Troja* (*Aen*., III, 3) „şi-n fum scufundatu-s-a Troia" (trad. Coşbuc, p. 89). Asistăm, deci, la un dezastru total, complet, care nu oferă supravieţuitorilor nicio speranţă de salvare, nicio alternativă – singura lor soluţie rămânând expatrierea, exilul, spre care îi îndrumă, de altfel, şi augurele trimise de zei: *Auguriis agimur divum* (*Aen*., III, 5) „Noi străduirăm, mânaţi de semne din ceruri" (trad. Coşbuc, p. 89), căci zeii, prin semnele trimise (*auguriis [...] divum*), sunt adevăraţii autori ai acţiunii, în vreme ce oamenii, supuşi, se lasă purtaţi de aceste forţe superioare lor (vezi pasivul *agimur* „suntem mânaţi").

Reflectând voinţa zeilor în forme vizibile, *auguria*[1], indiciile prin care *immortāles* şi-au făcut simţite intenţiile, sunt multiple în textul vergilian: pot fi enumerate, în acest sens, apariţia onirică a lui Hector (*Aen*., II, 270-295) şi cea spectrală a Creusei (*Aen*., II, 772-791), semnul de foc de pe fruntea lui Iulus Ascanius, în noaptea incendierii Ilionului (*Aen*., II, 680-691), ca şi steaua căzută pe creştetul muntelui Ida (*Aen*., II, 692-703) etc. Aceste *auguria* îl determină pe erou să treacă neîntârziat la acţiune, construind o flotă la poalele Antandrosului şi ale munţilor Ida, de unde pribegii îşi vor lua lemnul necesar alcătuirii vaselor: *classemque sub ipsa/ Antandro et Phrygiae molimur montibus Idae* (*Aen*., III, 5-6) „Clădirăm/ Flota sub muntele-Antandros şi sus, prin pădurile Idei" (trad. Coşbuc, p. 89). De aici, Aeneas şi ai săi sunt mânaţi în surghiun, să caute (*quaerere*) din loc în loc refugii (*diversa exilia*) şi meleaguri pustii: *Diversa exilia et desertas quaerere terras* (*Aen*., III, 4) „Dezmoşteniţi s-alergăm, căutându-ne goale ţinuturi" (trad. Coşbuc, p. 89). Pentru a lămuri imaginea multiplelor căutări, este necesară, mai întâi, o menţiune cu privire la calificativul *dīversa*, dat fiind că prefixul *dis*-, din componenţa sa (*dis-versa*), este prefixul risipirii şi, cu ajutorul lui, se sugerează împrăştierea spaţială, căci periplul urmaşilor lui Dardanus se consumă de-a lungul şi de-a latul bazinului mediteraneean (în Tracia, Delos, Creta, Epir, Cartagina, Sicilia etc.), înainte ca ei să ajungă la ţinta promisă. Cât despre sintagma *desertas [...] terras*, aceasta trebuie înţeleasă nuanţat, *hic et nunc*, câtă vreme nu e vorba de un loc deşertic, ci *potens [...]* ***ubere*** *glaebae* (*Aen*., III, 164) „puternic [...] prin *rodnicia*

[1] Derivat din rădăcina verbului *augĕō₂, auxī, auctum* 'a face să crească, a mări, a spori', termenul *augŭrium,-iī* a însemnat mai întâi 'spor dat de zei unei întreprinderi umane', apoi 'prevestire (favorabilă)', 'semn divin, semn prevestitor' (Ernout, Meillet 2001: 56). Inclus în limbajul sacral, sfera sa semantică era mult mai largă decât a lui *auspicium*, el acoperind toată gama proceselor divinatorii romane, de la observarea păsărilor (*auspicium*) ori a măruntaielor de animale (*haruspicium*), până la observarea fenomenelor cereşti, a astrelor şi a fulgerelor sau până la interpretarea numerelor (*Babylonios/ temptaris numeros*, Horatius, *Carmina*, I, XI, 2-3) ori a viselor etc.

BDD-A29050 © 2018 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

gliei” (trad. G.I.T., p. 137), un loc care este, totuși, puțin locuit şi lesne de luat în stăpânire. Dar, deşi acest pământ al făgăduinţei – scopul călătoriei lor –, le-a fost dezvăluit, oamenii sunt, în continuare, derutaţi de vagul determinărilor spaţiale, fiindcă *Hespĕrĭa* (*Aen*., II, 781) este „ţara de la apus”, care însă poate fi Italia sau Spania, iar întrebările ce se nasc de aici se traduc prin două propoziţii interogative indirecte, subordonate amândouă lui *incerti* ‘nesiguri’ şi construite cu modul conjunctiv, mod prospectiv prin excelenţă, care se deschide spre un viitor, în care nedumeririle şi întrebările vor căpăta un răspuns: *Incerti quo fata ferant, ubi sistere detur* (*Aen*., III, 7) „Neştiutori în ce părţi ne vom duce şi unde ni-e ţinta” (trad. Coşbuc, p. 89).

Într-un atare context, soarta direcţionează drumul teucrilor; ea îi poartă: ***fata*** *ferant* (*Aen*., III, 7). Element esenţial, laitmotivul primelor cărţi ale *Eneidei* (vezi Ştefănescu: 118), *fatum*ul este acea forţă impersonală şi nedefinită, asimilată cu ideea de ordine universală, care îşi exercită puterea cu o rigoare implacabilă şi e situată deasupra oamenilor şi a zeilor, actorii „omeneşti şi chiar cei divini” fiind văzuţi ca „instrumente” ale sale (Ştefănescu: 117). *Fatum*ului i se supune Aeneas, orientându-se către viitor, un viitor strălucit, dezvăluit prin repetate revelaţii divine (vezi profeţiile din *Aen*., I, 19-22; I, 257-296; III, 94-98; III, 154-160 etc.). Şi întreg poemul vergilian nu e decât istoria împlinirii trudnice a acestui destin măreţ, hărăzit stirpei lui Aenes, care este menită să domnească în pace şi cu dreaptă măsură asupra întregului pământ:

> *Certe hinc Romanos olim, volventibus annis,/ hinc fore ductores, revocato a sanguine Teucri,/ qui mare, qui terras omni dicione tenerent* (*Aen*., I, 234-236) „Că-n lunga anilor rostogolire,/ Din primenitul sînge al lui Teucru,/ Din ăşti troieni, ivi-se-vor romanii,/ Ivi-se-vor semeţii domni ai lumii,/ Stăpîni pe-ntreg pămîntul şi pe ape” (trad. G.I.T., p. 45).

Supunându-se îndemnurilor zeiești și comandamentelor acestui *fatum*, care le guvernează drumul, dardanizii îşi finalizează preparativele de plecare, rezumate într-un enunţ lapidar: *Contrahimusque viros* (*Aen*., III, 8). Verbul *contrahĭmus*, compus din prefixul sociativ *con-* şi *trăho*$_3$, desemnează strângerea laolaltă a celor ce au supravieţuit distrugerii Ilionului (*contrăhō*$_3$ ‘a aduna, a strânge’), complementul său de obiect fiind *viros* = *homĭnes*: *Contrahimusque viros* „Deci ne-adunarăm, bărbaţii” (trad. Coşbuc, p. 89). Este tabloul pe care l-a reprodus Rubens într-una din picturile sale, datată 1602-1603, care se intitulează *Aeneas şi familia lui plecând din Troia*: în această pictură, Aeneas şi ai lui – bărbaţi, femei şi copii – sunt zugrăviţi la malul mării, în vreme ce, în spatele lor, se întrezăreşte pojarul mistuind zidurile cetăţii, iar în dreapta se arată un petec de mare, precum şi catargele şi pânzele corăbiilor gata de plecare.

BDD-A29050 © 2018 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

Peter Paul Rubens, *Aeneas şi familia lui plecând din Troia*, 1602-1603

Iată cum este redată aceeaşi imagine, surprinsă de poetul mantuan:

> *Atque hic ingentem comitum adfluxisse novorum/ Invenio admirans numerum, matresque virosque,/ Collectam exsilio pubem, miserabile vulgus./ Undique convenere animis opibusque parati/ In quascumque velim pelago deducere terras* (*Aen*., II, 796-800) „Şi aflu-aici că soţi, în mare număr,/ Venit-au alţii noi – mă minun foarte –,/ Mulţime hărăzită pribegiei,/ Norod sărman, sosit de pretutindeni./ Cu ce-au putut să smulgă dintre flăcări,/ Cu sufletul lor mare, ei sunt gata/ Să meargă peste mări spre alte ţărmuri,/ Oriunde aş fi vrut să-i duc" (trad. G.I.T., p. 123-124).

Acţiunea descrisă aici este plasată temporal de Vergilius prin sintagma *prima aestas*, ce identifică momentul ales pentru plecare – primăvara, anotimpul prielnic navigaţiei: *Vix prima inceperat aestas* (*Aen*., III, 8) „ De-abia-n primăvară dăduse" (trad. Coşbuc, p. 89).

În acest punct al narațiunii epopeice, este adusă în prim-plan figura lui Anchises, părintele lui Aeneas: ***pater*** *Anchises* (*Aen*., III, 9) – termen reverenţios, utilizat, în limbajul religios și juridic, „cu privire la toţi cei pe care voiai să-i onorezi", fie zei, fie oameni, întrucât el semnifică ideea „de putere, de autoritate, de demnitate maiestuoasă" (Coulanges 1984, I: 129-130). În poemul vergilian, apelativul *pătĕr*, înzestrat cu o valoare solemnă, socială şi religioasă, moştenită din indo-europeană (vezi Ernout, Meillet 2001: 487-488), i se cuvine, de drept, mai întâi părintelui lui Aeneas, care îndeplineşte funcţia de *rex* şi care, „cu autoritatea vârstei și a ştiinţei sale augurale" (Creţia 1978: 50), deţine „supremaţia sacerdotală" (Coulanges 1984, I: 130). Simbolic – din acest punct de vedere – este modul în care este reprezentat vârstnicul tată de către sculptorul italian Gian Lorenzo Bernini, ce îl înfăţişează purtat de fecioru-i pe umeri: *seniorque pater, pia sarcina nati* (Ovidius, *Heroides*, VII, 107) „tatăl bătrân, cuvioasă povară" (p. 105).

BDD-A29050 © 2018 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

Gian Lorenzo Bernini, *Aeneas, Anchises şi Ascanius,* 1618-1619

„Dar bătrânul nu este singur pe umerii fiului său: el ţine în mâini ce au ei mai de preţ, obiectele sfinte şi Penaţii patriei – acele *sacra* şi acei *deos* pe care îi anunţase Hector şi îi adusese Panthus, la primele izbucniri ale nefericirii obşteşti, din cetăţuie în casa lui Anhise" (Dumézil 1993: 285). *Tu, genitor, cape sacra manu patriosque Penates;/ Me bello e tanto digressum et caede recenti/ Attrectare nefas, donec me flumine vivo/ Abluero* (*Aen*., II, 717-720) „Tu, tată, ia tu-n mână cele sfinte,/ Penaţii, strămoşească moştenire;/ Căci eu, ieşit din mare bătălie,/ Dintr-un măcel abia curmat, n-am voie/ Să mă ating de cele sfinte, până/ Ce-n apă curgătoare nu mă curăţ" (trad. G.I.T, p. 119-120) – îi spune protagonistul părintelui său, iar imaginea acestuia, ţinând în mâini Larii şi Penaţii familiei, este o imagine cu valoare emblematică pentru cel care este *paterfamilias*, însărcinat să continue familia şi cultul (vezi Coulanges 1984, I: 126), chiar în condiţiile vitrege ale pribegiei: *Feror exul in altum* (*Aen*., III, 11) „Mă duc surgun în larguri" (trad. G.I.T., p. 129). Pontif şi căpetenie a dardanilor supravieţuitori, Anchises este cel care decide plecarea, separarea de vatra distrusă din temelii; el dă porunci oamenilor (*jubebat*) să lase pânzele în voia sorţii, *dare fatis vela* (*Aen*., III, 9). Expresia aceasta, operând o subtilă modificare într-una din formulele curente în limbajul marinăresc (*dare vela ventis* „a lăsa pânzele în voia vântului"), subliniază astfel, o dată în plus, caracterul pre-stabilit, determinat de *fatum*, al periplului teucrilor (Pichon 1936: 320): *Et pater Anchises dare fatis vela jubebat* (*Aen*., III, 9) „ne zori ca să-ntindem norocului pânzele-Anchises" (trad. Coşbuc, p. 89).

În continuare, versurile revelează dimensiunile dramatice ale exilului, simţământul de dezrădăcinare al celui silit să se despartă de oraşul său, lăsat pradă flăcărilor (*omnis humo fumat*

BDD-A29050 © 2018 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

Neptunia Troja, *Aen*., III, 3), şi să îşi părăsească *litora patriae*, ţinutul natal: *Litora cum patriae lacrimans portusque relinquo,/ Et campos ubi Troja fuit* (*Aen*., III, 10-11) „Eu părăsesc lăcrămând şi portul şi câmpii pe care/ Troia stătuse şi ţara-mi străbună" (trad. Coşbuc, p. 89). Pe cât de larg şi îmbelşugat a evocat tragedia Ilionului în cartea a II-a a poemului său, pe atât de concentrat se exprimă Vergilius aici şi este demn de remarcat faptul că extrema concizie a rostirii şi tăietura expresivă a versului reliefează cu putere emistihul: *Et campos ubi Troja fuit*, ale cărui ecouri se prelungesc melancolic în sufletele cititorilor (vezi Pichon 1936, 320). Consemnând plecarea din Antandros, poetul înregistrează, realist, senzația trăită de viteazul ce pierde din ochi, rând pe rând, țărmul, portul și, mai apoi, și câmpia troiană:

> «Enée quitte successivement: *litora, portus, et campos ubi Troja fuit,* III 10-11; il perd de vue d'abord le rivage où il s'est embarqué, puis le port et sa passe, enfin le profil des plaines troyennes qu'il distinguait encore, alors qu'il n'apercevait plus les détails de la baie et du port» (Saint-Denis 1935: 234).

Tristețea unui asemenea moment se concretizează în lacrimi şi este admirabil felul cum, prin mijlocirea unui singur cuvânt – *lacrĭmans*, plasat în centrul versului –, artistul evocă tulburarea lăuntrică a expatriatului, a celui nevoit să îşi abandoneze (*relinquo*) *litora*, *portus*, *campos*. Un detaliu etimologic potenţează contextual expresivitatea verbului *lacrĭmo*[1], derivat din substantivul *lacrĭma*, a cărui formă arhaică, *dacrŭma*, a fost asociată, prin etimologie populară, cu adjectivul *lacer*(3) 'ciopârţit, sfârtecat' și care s-a modelat fonetic după acesta: *dacrŭma*>*lacrŭma*>*lacrĭma*. Deşi falsă, o asemenea etimologie are meritul de a sluji la realizarea unei imagini emoţionante, căci lacrima poate fi văzută ca o sfâşiere interioară a fiinţei umane, atinsă mereu de durerile şi suferinţele lumii. „Ca de atâtea ori, şi aici tuşa discretă a poetului se mărgineşte la a *sugera* simţămintele printr-un semn exterior („lăcrămând"), fără a le descrie. Sub această sobrietate de ton, se lasă percepută, subtil, toată „profunzimea durerii aceluia ce-şi părăseşte pentru totdeauna meleagurile natale", notează Gabriela Creţia (Creţia 1978: 51): *Expletur lacrimis, egeriturque dolor* (Ovidius, *Tristia,* IV, 3, 38) „Durererile s-alină, se potolesc plângând" (p. 891). Reflex al unei naturi sensibile, emotive, lacrimile protagonistului au fost sancţionate ca manifestări nebărbăteşti şi, în ultimă instanţă, ca o abdicare de la dimensiunea eroicului, familiară nouă, graţie epopeilor homerice. Însă aceste scăderi în plan eroic constituie un câştig în plan omenesc, căci e mai aproape de noi un astfel de individ, slab la început, dar care, trecând din încercare în încercare, din suferinţă în suferinţă, se întăreşte, dobândeşte putere şi siguranţă de sine (vezi Guţu 1970: 173-174; Creţia 1978: 7; Petecel 1980: 13).

Pentru a înţelege totuși, în întreaga sa amploare, drama lui Aeneas şi a tovarăşilor lui, trebuie să clarificăm noţiunea de *patrie* la cei vechi. Pământ al părinţilor, *terra patrum*, ea era pentru ei locul de care nu se despărţeau, indiferent de împrejurări şi este foarte semnificativ faptul că tabloul ovidian al paradisiacei vârste de aur (*aurea aetas*) îi prezintă pe muritori ataşaţi de ţinutul propriu şi necunoscând alte ținuturi decât cele de baştină: *Nullaque mortales, praeter sua, litora norant* (*Met*., I, 96) „nici omul/ Nu cunoscuse alte tărâmuri decât ale lui" (p. 267). Ba şi mai târziu, în răstimpul vârstei de fier, când spaţii noi erau cutreierate cu ajutorul corăbiilor, considerente de ordin religios îi împiedicau pe antici să abandoneze un spaţiu sfinţit de prezenţa strămoșilor divini (vezi Coulanges 1984, I: 193-194). O relaţie strânsă exista între aceşti *di patrii* şi pământ, altarul – sfânt – fiind „simbolul vieţii sedentare" (Coulanges 1984, I: 91): el era „aşezat pe pământ", ca să dăinuie în timp, fiind reşedinţa fixă a zeilor casnici, instalaţi aici odată pentru totdeauna (vezi Coulanges 1984, I: 91-92). Datorită acestor zei „de neclintit" şi datorită

BDD-A29050 © 2018 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

mormintelor părintești, permanente, oamenii au pus „stăpânire” pe pământ, iar „pământul a fost, într-un anume fel, îmbibat şi pătruns de religia vetrei sacre şi-a strămoşilor” (Coulanges 1984, I: 97).

„Patria fiecărui om” era, aşadar, „partea de pământ pe care religia sa casnică sau naţională o sanctificase; pământul unde erau îngropate osemintele strămoşilor, în care sălăşluiau sufletele acestora. Mica patrie era domeniul familial, cu mormântul şi vatra-i sacră. Marea patrie era cetatea [...], cu incinta-i sacră şi cu teritoriul însemnat de religie” (Coulanges 1984, II: 13). „Pământul sacru al patriei” era o formulă plină de semnificaţii adânci pentru acele vremi, când pământul „era cu adevărat sacru pentru om”, fiind „lăcaşul zeilor săi”. „Tot ceea ce omul avea mai scump se confunda cu patria sa. În ea îşi afla averea, liniştea, drepturile, credinţa, zeii” (Coulanges 1984, II: 13): *hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia* – scrie Cicero (*De legibus*, II, 3) „aici avem sanctuarele, neamul, rămășițele strămoșilor noștri” (p. 394). Patriotismul celor vechi – „simţământul energic ce era pentru ei virtutea supremă şi către care tindeau toate celelalte virtuţi” (Coulanges 1984, II: 13) – se motivează astfel prin relaţia cu totul specială dintre om şi patria sa: „Iubirea de patrie este pietatea anticilor” (Coulanges 1984, II: 14). *Terra patrum*, ea trebuia „iubită aşa cum îţi iubeşti religia”, „aşa cum Abraham îl iubea pe Dumnezeul său, sacrificându-i-l până şi pe propriul lui fiu”; ei trebuia „să i te supui aşa cum i te supui unui zeu”; ei trebuia „să i te dăruieşti cu totul, să vezi în ea totul, să i te consacri cu totul”, deoarece, în afara graniţelor ei, sfinte, individul se situa „în afara vieţii normale şi a dreptului său”, neavând „nici religie, nici vreo legătură socială”: „Numai aici se află în posesia demnităţii sale de om şi a îndatoririlor sale. El nu poate fi om decât aici” (Coulanges 1984, II: 14).

Titus Livius declara chiar, în acest sens:

> *Urbem auspicato inauguratoque conditam habemus; nullus locus in ea non religionum deorumque est plenus; sacrificiis sollemnibus non dies magis stati quam loca sunt in quibus fiant* (*Ab urbe condita*, V, 52) „Avem la îndemâna noastră un oraş nou, întemeiat după porunca zeilor din cer. Nu este colţişor de ţară unde să nu fie o dovadă de evlavie şi de păstrare a datinelor credinţei şi unde să nu fie semne că zeii sunt mereu prezenţi în viaţa noastră. N-avem în viaţa noastră atâtea zile la îndemână pentru sărbători şi solemnităţi câte altare şi locuri sfinte sunt, unde trebuie săvârşite slujbe” (p. 510).

Iar spusele sale puteau fi aplicate oricărui oraş, întrucât, „dacă fusese fondat conform riturilor, oraşul îi primise în incinta sa pe zeii protectori care se statorniciseră aici, ca implantaţi în solul său, şi care nu aveau să-l mai părăsească. Orice oraş era un sanctuar; orice oraş putea să fie numit sfânt” (Coulanges 1984, I: 199)[1] şi era sortit să dureze veşnic, ca locaş al zeilor, care îl umpleau „cu prezenţa lor” (Coulanges 1984, I: 199).

O mărturie istorică grăitoare ne este oferită de acelaşi Titus Livius, care povesteşte că, după invazia galilor, Roma nu mai era decât un morman de ruine şi poporul voia să se mute la Veii. Împotriva unei asemenea intenţii s-au ridicat însă argumentele de necombătut ale lui Camillus, *diligentissimus religionum cultor* (*Ab urbe condita*, V, 50) „cel mai credincios şi mai sârguincios păstrător al pravilelor şi datinelor religioase” (p. 506):

> *Quid enim repetiimus, quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si reciperatam ipsi deserimus? [...] Hos omnes deos publicos privatosque, Quirites, deserturi estis? [...] quae vos, Quirites, nunc moveant potius caritate sua ut maneatis in sede vestra quam postea, cum*

[1] Vezi „Ilionul sfânt” – Homer, *Iliada*; „Atena sfântă” – Aristofan, *Cavalerii*; „divina Lacedemonă” – Theognis (*apud* Coulanges 1984, I: 201).

BDD-A29050 © 2018 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

reliqueritis eam, macerent desiderio. Non sine causa di hominesque hunc urbi condendae locum elegerunt [...]; hic Vestae ignes, hic ancilia caelo demissa, hic omnes propitii manentibus vobis di (*Ab urbe condita*, V, 51, 52, 54) „De ce ne-am mai recucerit noi patria de la galli? Pentru ce ne-am mai smuls patria împresurată din mâinile vrăjmaşului, dacă, după ce-am salvat-o, iarăşi o părăsim? [...] Cum, cetăţeni? Aveţi de gând, oare, să vă părăsiţi toţi zeii voştri şi ai patriei şi ai vetrelor voastre? [...] O, cetăţeni! Mai curând s-ar cuveni să fiţi cu toţii pătrunşi de dragostea de patrie, rămânând în locuinţele voastre, decât să fiţi mai târziu sfâşiaţi de dorul ei, după ce veţi părăsi-o! Nu fără rost şi temei zeii şi oamenii au ales aceste tărâmuri pentru întemeierea oraşului [...]. Aici e focul Vestei! Aici sunt scuturile sfinte, coborâte din cer! Dacă rămâneţi pe loc aici, toţi zeii vă vor fi prielnici şi vă vor ajuta!" (p. 508, 510, 514-515).

Este vorba, prin urmare, de argumente din sfera religiei, căci oraşul, ales şi întemeiat cu protecţie divină, reprezenta *patria*, sălaşul altarelor şi penaţilor, al zeilor, care se aşezaseră în el şi care nu puteau fi strămutaţi – aşa că oamenii au rămas pe loc şi au reclădit urbea (vezi Coulanges 1984, I: 199):

Movisse eos Camillus cum alia oratione, tum ea quae ad religiones pertinebat maxime dicitur [...] et plebs circumfusa adprobavit [...] urbs aedificari coepta (*Ab urbe condita*, V, 55) „Se spune că Furius Camillus a stârnit cel mai puternic răsunet, atât prin cuprinsul cuvântării sale, ca şi prin partea care privea temeiul şi rostul credinţei [...]. Şi atunci poporul care se afla în jurul senatului şi-a dat încuviinţarea sa [...] şi oraşul a început să se ridice din nou" (p. 515).

În astfel de condiţii, este lesne de înţeles de ce anticii nu-şi lăsau vatra decât forţaţi de împrejurări catastrofice ori de imperioase îndemnuri divine, ca în textul vergilian (vezi *Aen*., II, 289-295, 692-703, 772-784 etc.). Dar şi în asemenea cazuri, extreme, oamenii nu porneau la drum fără a-şi lua cu ei, simbolic, pământul şi străbunii – sub forma unor bulgări de ţărână din vechea lor patrie. Mai apoi, în cadrul unui ceremonial complex, fiecare azvârlea câte-o mână de pământ „de acasă" într-o groapă săpată în solul noii lor patrii – *mundus* –, închizând acolo sufletele strămoşilor. Doar în urma acestui ritual, pământul străin se convertea în *terra patrum*, loc al Manilor; se putea, deci, înălţa altarul şi delimita preajma sfântă a viitoarei cetăţi (Coulanges 1984, I: 193-194)[1].

În textul vergilian, eroul Aeneas, implicat afectiv în cele narate, se slujeşte de un adjectiv din familia lui *ex(s)ĭlĭum,-ĭi* 'exil': *exŭl (exsŭl),-ŭlis* 'exilat, pribeag', pentru a sugera sentimentul acut de înstrăinare al celui obligat de vitregia sorţii să-şi părăsească *litora […] patriae.* Foarte lapidar în construcţia sa, emistihul *Feror exul in altum* (*Aen*., III, 11) „sunt mânat pribeag în largul mării" reuneşte câţiva termeni-cheie ai enunţului poetic: *feror* (ce pune accentul pe subordonarea personajului faţă de destin), *exŭl* (calificativ emblematic pentru condiţia sa de exilat) şi *in altum* („largul mării" – spaţiu ce urmează a fi străbătut, în toată întinderea lui, de corăbiile troiene). Despărţindu-se de limanul natal, *Trojae […] ab oris* (*Aen*., I, 1), protagonistul cunoaşte nevoia, firească, de a reface undeva, în altă parte, spaţiul sacrosanct şi securizant lăsat în urmă, acel „acasă" familiar – motiv pentru care pleacă la drum doar luându-şi cu sine familia şi zeii: *Feror exul in altum/ Cum sociis natoque, Penatibus et magnis dis* (*Aen*., III, 11-12) „Şi plec ca fugarii,/ Mării-ncrezând pe copil şi pe zei, pe penaţi şi tovarăşi" (trad. G. C., p. 89). Suita de ablative sociative din originalul vergilian se referă la elementul uman, dar și la cel divin (vezi Servius MDCCCLXXXI) – fapt extrem de semnificativ: *cum sociis* „împreună cu soţii", *natoque* „cu feciorul" (sinonim poetic pentru *fīlĭus*, *nātus* este 'cel născut' din Aeneas şi Creusa, Iulus

[1] Cu privire la detaliile întemeierii, vezi Coulanges 1984, I: 193-195.

BDD-A29050 © 2018 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

Ascanius, pe care ginta Iuliană îl va revendica drept străbun)[1], *Penatibus et magnis dis* (*Aen*., III, 12) „cu Penaţii şi marii zei".

Reprezentat astfel, viteazul se revelează drept „căpetenia cultului, omul sacru, divinul întemeietor, a cărui misiune este aceea de a salva Penaţii cetăţii" (Coulanges 1984, I: 204): *Sum pius Aeneas raptos qui ex hoste Penates/ Classe veho mecum*" (*Aen*., I, 378-379) „Cucernicul Enea sunt, cel care,/ Smulgându-mi chiar dintre vrăjmaşi penaţii,/ Îi duc cu mine pe corăbii" (trad. G.I.T., p. 53). Trăsăturile eroice ale personajului, „vitejia" şi „zelul lui războinic" se îmbină în chip fericit cu *pietas*, „cu înţelepciunea, cu cumpătarea lui, calităţi care răspund armonios misiunii lui esenţiale, aproape sacerdotale, aceea de a-i aduce, ocrotindu-i, pe zeii Troiei, de a le instaura cultul şi, după pace, de a-i «dărui» poporului din Latium" (Dumézil 1993: 300). Deopotrivă *penātĭger* (vezi Coulanges 1984: 207) şi *dux*, destinul lui Aeneas aparţine primei funcţiuni, cea regală şi religioasă (vezi Dumézil 1993: 273-286): el „va păstra credinţele de la Troia, ai cărei zei, *di patrii*, *Penates*, i-a salvat" şi „va întemeia în Italia un nou Stat care, după câteva metamorfoze, va deveni Roma şi va stăpâni lumea" (Dumézil 1993: 240).

Este un final apoteotic, abia întrezărit în penumbra viitorului – un final menit să răscumpere însă tragedia Ilionului, suferinţa expatrierii, a înstrăinării, precum şi lungul şi anevoiosul drum către Italia, ţara făgăduinţei, limanul nădejdilor eroului dardan.

Referințe bibliografice:

CICERO 1983: *Despre supremul bine și supremul rău*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

COULANGES, Fustel de 1984: *Cetatea antică*. Studiu asupra cultului, dreptului şi instituţiilor Greciei şi Romei. Volumul I. Volumul II, Traducere de Mioara şi Pan Izverna. Traducerea notelor de Elena Lazăr. Prefaţă de Radu Florescu. Bucureşti, Editura Meridiane.

CREŢIA, Gabriela 1978: Prefaţă şi note la Vergiliu. *Eneida*. În românește de Eugen Lovinescu. Antologie, tabel cronologic, prefaţă, note şi bibliografie: Gabriela Creţia. București, Editura Albatros.

DUMÉZIL, Georges 1993: *Mit şi epopee*, vol. I, II, III. Traducere de Francesca Bătăceanu, Gabriela Creţia, Dan Sluşanschi, Bucureşti, Editura Ştiinţifică.

ERNOUT, Alfred, MEILLET, Alfred 2001: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Retirage de la 4e édition, augmentée d'additions et de corrections par Jacques André, Paris, Klincksieck.

GUŢU, G. 1983: *Dicţionar latin-român*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

GUŢU, G. 1970. *Publius Vergilius Maro. Studiu literar*. București: Editura Univers.

LIVIUS, Titus 1959: *De la fundarea Romei*, I, București, Editura Științifică.

OVIDIUS, Publius Naso [2001]: *Opere*, [Chişinău], [Editura Gunivas].

PAPU, Edgar [1967]: Prefaţă la Vergiliu. *Eneida*. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut şi note de Eugen Cizek. Prefaţă şi note finale de Edgar Papu. [București], Editura Tineretului.

PETECEL, Stella 1980: Prefaţă la Vergilius. *Eneida*. Ediţie critică. Traducere de George Coşbuc. Ediţie îngrijită, note şi prefaţă de Stella Petecel. București, Editura Univers.

PICHON, René 1936: In Virgile. *Oeuvres completes.* Avec bibliographie, études historiques et littéraires, notes, grammaire, lexique et illustrations documentaires par René Pichon. Paris, Librairie A. Hatier.

[1] Anchises nu este amintit aici, fiindcă Vergilius arată că el nu a ajuns în Italia (vezi Servius MDCCCLXXXI: 336).

BDD-A29050 © 2018 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)

SAINT-DENIS, E. de 1935: *Le rôle de la mer dans la poésie latine*. Thèse pour le doctorat ès lettres présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris. Lyon, Bosc Frères, M. & L. Riol Imprimeurs-Éditeurs.
Servius MDCCCLXXXI: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*. Recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. vol. I. *Aeneidos librorum I-V commentarii*. Recensuit Georgius Thilo. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.
ŞTEFĂNESCU, Tudor D. [f. a.]: *Aeneida lui P. Vergilius Maro.* Craiova, Tipografia „Biruința".
VERGILIUS, Publius Maro 1994: *Eneida*. Prefaţă şi traducere din limba latină: G.I. Tohăneanu. Note şi comentarii, glosar: Ioan Leric. Timişoara, Editura Antib.
Vergilius 1980: *Eneida*. Ediţie critică. Traducere de George Coşbuc. Ediţie îngrijită, note şi prefaţă de Stella Petecel. Bucureşti, Editura Univers.

Surse electronice:

http://www.thelatinlibrary.com/
http://www.hellenicaworld.com/Art/Paintings/en/PartPPRubens0026.html
https://en.wikipedia.org/wiki/Aeneas,_Anchises,_and_Ascanius#/media/File:Aeneas,_Anchises,_and_Ascanius_by_Bernini.jpg

BDD-A29050 © 2018 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:59:36 UTC)